

RĘKOPIŚMIENNY MODLITEWNIK ŁACIŃSKO-POLSKI Z BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ W SALZBURGU

Hermann Bieder (Salzburg)

W swoim opisie zbioru rękopisów Salzburskiej Biblioteki Uniwersyteckiej A. Jungreithmayr (1986, s. 124) w rozdziale *Modlitwy* zamieściła wzmiankę o rękopisie łacińsko-polskim opatrzonym sygnaturą *MI 474*. Katalog rękopisów biblioteki charakteryzuje ten papierowy rękopis jako modlitewnik pochodzący z początku XVII stulecia, zawierający 79 kart o formacie 90 na 141 mm (CMUS).

Pozbawiony karty tytułowej, spisu treści oraz paginacji i zdobień ilustracyjnych rękopis ów składa się z tekstów o charakterze religijnym, różnorodnych zarówno pod względem treści jak i języka. Widniejące ślady paginacji na nielicznych kartach (s. 24, 32, 90) pozwalają wnioskować, że ten niejednorodny rękopis powstał z połączenia znacznej ilości krótkich tekstów fragmentarycznych. Autor artykułu i jednocześnie przyszły wydawca opatrzył rękopis bieżącą numeracją stron od 1 do 160.¹ Ogólny stan utrzymania rękopisu należy ocenić jako dobry; jedynie pierwsza strona tekstu posiada wyraźne ślady znacznego uszkodzenia, co sprawia, że jest z ledwością czytelna. Uszkodzenie pierwszej karty tekstu może sugerować, że okładka, w którą oprawiono rękopis, sporządzona została nieco później niż sam tekst.

1. Oprawa rękopisu

Oprawa rękopisu sporządzona została z pergaminu na tekturze i pochodzi prawdopodobnie z końca XVII wieku. Przednia i końcowa strona oprawy posiadają na ślepo wytłoczone podwójne obramowanie w kształcie prostokąta z koronkowym szlaczkiem i zdobnikami o motywach roślinnych umieszczonymi

¹ Wszystkie odnotowane tu numeracje strony, nie zawierające dodatkowych wskazań bibliograficznych, odnoszą się wyłącznie do tekstu omawianego rękopisu i sporządzonej przeze mnie nowej paginacji.

w jego czterech rogach. W lustrzanej części obu obramowań wyciśnięto owal z dwoma stylizowanymi wieńcami laurowymi w jego wnętrzu.

2. Papier, znaki wodne

Na wszystkich kartach rękopisu, którego składki papieru są niejednakowo pożółkłe, występują cztery podłużne pasma z tzw. papierowego sita. Znaki wodne w postaci stylizowanej lilii znajdują się każdorazowo w lewym górnym rogu przedniej, względnie w prawym górnym rogu odwrotnej strony karty na następujących stronach: 26/27, 42/43, 44/45, 68/69, 70/71, 84/85, 86/87, 88/89, 104/105 (tekst łaciński), 116/117, 118/119, 134/135, 146/147, 152/153 (tekst polski).² Jedynie na stronach 50/51 (tekst łaciński) znajduje się innego rodzaju znak wodny, mianowicie fragment podwójnego koła umieszczonego również w górnym narożniku karty od strony zagięcia książki.

3. Typ pisma, osoba przepisująca

Omawiany modlitewnik napisany został tzw. antykwakursywą z XVII stulecia, która unikając barokowego zdobnictwa, prostotą swego obrazu przypomina nawet znacznie kursywę humanistyczną z okresu połowy XVI wieku. Cały rękopis sporządzony został z niezwykłą starannością piśmem wyjątkowo drobnym i równomiernym. Pomimo niewielkiego formatu każda strona rękopisu mieści przeciętnie 30 linii tekstu. Układ tekstu wyróżniają nagłówki wykonane dużymi literami antykwakursywy lub antykwy, albo kursywą o większym niż pozostały tekst rozmiarze; inicjały nie wykazują żadnego barokowego zdobnictwa. Wszystkie części rękopisu zawierają cały szereg skrótów graficznych, typowych dla religijnego piśmiennictwa łacińsko-polskiego z okresu XVII stulecia.

Polski i łaciński system graficzny oraz charakter pisma tekstów w obu tych językach wykazują niewielkie różnice, co nie wyklucza, że rękopis ten sporządzony został zapewne przez jedną osobę. Można też wyrazić przypuszczenie, że pismo tej osoby z biegiem czasu mogło ulegać pewnym zmianom.

Jedynie utwór *Żal (?) o meście Pana Jezusa*³ (s. 133-134) ukazuje całkowicie inny obraz pisma i jest z pewnością napisany przez inną osobę. Już choćby lektura wszystkich polskich tekstów rękopisu pozwala wnioskować, że jego pisarzem jest najprawdopodobniej kobieta należąca do pewnego zgromadzenia religijnego, na co wskazują niektóre uwagi w tekście (np. ...*niech ja też będę służką Twoją i corką najosobliwszą*, s. 37) i często występujące żeńskie formy gramatyczne czasu przeszłego (por. ...*abym aż do śmierci trwała; ... abym żyła*

² Podobny znak wodny - lilia - użyty został już w XVI wieku przez piśmienników w Nysie (por. Budka 1971, s. 66-67).

³ Może należałoby czytać *Żal (?) o meście Pana Jezusa* albo *Rytm (?) o meście Pana Jezusa?*

poprawiła, s. 5)⁴ Osoba przepisująca rękopis ukazuje się nam jako osoba wykształcona i czytana, posługująca się zadbaną polszczyzną i nie ulegająca ówczesnej modzie makaronizowania.

Na kartach rękopisu znajduje się poza tym kilka obcych, nieodautorskich adnotacji z XVII lub XVIII wieku, a mianowicie zapiski posiadaczy rękopisu w języku polskim i łacińskim (s. 1, 3), łacińskie sygnatury biblioteczne (s. 2, 3), jednowyrazowy łaciński zapis *Speciosa* (s. 1), zapis-prośbę w języku polskim o odstąpienie książeczki (s. 159), wzywanie Boga w języku łacińskim (s. 159) i kilka po polsku sporządzonych oraz następnie przekreślonych notatek (s. 160).

4. Adnotacje posiadaczy rękopisu i jego sygnatury

Poprzez sygnatury i kilka zawartych tu adnotacji rękopis dostarcza nam informacji dotyczących jego wcześniejszych posiadaczy. Łacińska sygnatura biblioteczna *Congr. Orat. Studzian. Tabula 35 Num 71* (s. 3) wskazuje na to, że rękopis należał kiedyś do Kongregacji Oratorianów w Studziannie (dziś diecezja sandomierska, województwo piotrkowskie), niedaleko Opoczna. Poza tym w rękopisie figuruje pochodząca zapewne z końca XVII wieku adnotacja łacińska *Possessor hui(us) libri Laurentii(us) Casimirus Krzypeski Can(oni)cus et Ordine Concionator Opatoviensis* (s. 1), z której wynika, że rękopis należał wówczas do kanonika i kaznodziei Wawrzyńca Kazimierza Krzypeskiego z Opatowa.⁵ Oprócz tego na drugiej stronie rękopisu pośrodku tekstu naniesiona została sygnatura *Tab. 75 N 36*, zaś na grzbiecie książki znajduje się fragment odwrotnie naklejonej sygnatury 31. Wreszcie w notatce sporządzonej niezdatnym pismem na przedostatniej stronie rękopisu nieznaną osobą prosi pewnego Boleste, być może posiadacza rękopisu, o jego odstąpienie (s. 159).

W spadku po generale dywizji Rudolffie Busichu, ur. 1889 r. w Trieście, zm. 1946 w Gartenau (gmina Grödig pod Salzburgiem), pochodzącym ze

⁴ Tytuły utworów oraz cytaty z tekstu rękopisu są podane według norm transkrypcji zawartych w *Zasadach wydawania tekstów staropolskich* (Wrocław 1955).

⁵ Krzypeski (1652-1708) był od 1691 r. kanonikiem Kolegiaty św. Marcina w Opatowie, ale już w 1694 r. pozbawiony został kanonii wskutek niewłaściwego sprawowania się (Bastrzykowski 1948). Następnie, zapewne na przełomie XVII-XVIII wieku, był kanonik wstąpił do kongregacji filipińskiej w Studziannie, udzielając się aktywnie aż do swojej śmierci jako kaznodzieja i spowiednik przy sanktuarium studziańskim (Filipińska Księga Zmarłych w Studziannie - informacja opiera się na liście ks. mgra W. Natera z kongregacji oratorianów (C. Or.) z 18 I 1989 r.).

staroaustrackiej rodziny o tradycjach urzędniczych i wojskowych,⁶ rękopis dostał się 11. 5. 1953 r. (fakt ten oddaje datownik i specjalnie wykonana pieczętka dotycząca spadku, s. 1) do Państwowej Biblioteki Studyjnej w Salzburgu (pieczętka okrągła, s. 1, 3, 143, 159), poprzedniczki obecnej Biblioteki Uniwersyteckiej w Salzburgu. Aktualna sygnatura biblioteczna *M I 474* uwidoczniona została w lewej górnej części strony wewnętrznej przedniej karty okładki (s. 1).

5. Półszczyzna a łacina

Pod względem językowym *Modlitewnik* należy określić jako rękopis mieszany, składający się z polskich i łacińskich, wzajemnie przemieszanych tekstów i złączonych według nie dającej się rozpoznać zasady warunkującej ich wewnętrzny układ.

Polsko-łacińska dwujęzyczność jest typowa dla XVII wieku i znajduje wyraz w używaniu dwóch języków literackich we wszystkich dziedzinach piśmiennictwa, nie tylko w zakresie literatury kościelnej i naukowej. Ten okres językowy charakteryzuje się upadkiem kultury języka polskiego, przy jednoczesnym wnikaniu łaciny do wszystkich gatunków piśmiennictwa.

Rękopis obejmujący łącznie 160 stron składa się w około jednej trzeciej (51 stron) z tekstu polskiego (strony: 2, 4-9, 56-65, 112-121, 124-134, 136-143, 145-159) i dwóch trzecich (92 strony) z tekstu łacińskiego (strony: 1, 10-16, 18-55, 66-111, 122). Na stronie 1 i 3 znajdują się wyłącznie adnotacje pochodzące od kolejnych jego właścicieli, oraz sygnatury; strony 17, 123, 135, 144 nie zawierają żadnego tekstu, zaś na stronie 160 widnieje wiele różnych notatek posiadających wyraźne ślady późniejszego ich skreślenia.

6. Treść tekstów

Zawartość polskiej i łacińskiej części rękopisu jest kompilacją różnego rodzaju twórczości religijnej. Polskie teksty stanowią modlitwy na rozmaite okazje i do różnych świętych, credo w formie dialogu p. t. *Pytanie z odpowiedzią krótkie do zbawienia potrzebne* (s. 127), dekalog *Dziesięcioro Boże Przykazanie* (s. 128), zasady wiary *Prawidło wiary chrześcijańskiej* (ibid.), pięć przykazań kościelnych p. t. *Przykazanie kościelne. 5.* (ibid.), a także hymn kościelny *Hymn do Naświetszej Panny św. Kazimierza Krolewica Polskiego* (s. 130), fragmenty zasad prowadzenia życia klasztorowego p. n. *Sposob odprawienia zabaw codziennych* (s. 60-61), dalej utwory zatytułowane *Odpusty paciorka sokalskiego* (s. 119), *Odpusty paciorków św. Joanny* (s. 119-121),

⁶ Busich służył w r. 1914 w armii cesarsko-królewskiej jako podporucznik (por. S 1914, s. 964), w r. 1937 jako major w siłach zbrojnych Pierwszej Republiki Austriackiej (por. S 1937, s. 264), a następnie podczas Drugiej Wojny Światowej dosłużył się w wermachcie stopnia generała dywizji.

Odpusty pozwolone od Najwyższego Biskupa Grzegorza XV (s. 136-140), pouczenia moralne p. t. *Nauki pannom potrzebne* (s. 151), *Nauki niektóre* (s. 158), medytacje ujęte w *Uważaniach niektórych rannych* (s. 6), *Uważaniach nabożnych przed komunią* (s. 141-143) i *Uważaniach niektórych krotkich* (s. 154-156), rozważania o męce Chrystusa zatytułowane *Zal (?) o męce Pana Jezusa* (s. 133-134), *Nabożeństwo do męki Chrystusa* (s. 152-153) oraz pobożne intencje o tytułach *Intencyja doskonała* (s. 2), *Intencyja* (s. 5), *Sposob intencyjej doskonałej* (s. 61).

Wśród modlitw zamieszczonych w rękopisie wyodrębnić można modlitwy-prośby (*Prośby*, s. 148-149), modlitwy dziękczynne (*Dziękowanie*, s. 148), pokutne (*Modlitwa przed spowiedzią*, s. 6, *Akt skruchy*, s. 4, *Rachunek sumnienia*, s. 112-118), modlitwy dotyczące komunii (*Modlitwa po komunijej*, s. 9, *Afekty przed komunią*, s. 7-8, *Akty po komunijej świętej*, s. 147), modlitwy wieczorne *Idąc spać*, s. 125), modlitwy o szczęśliwą śmierć (*Gdy bije godzina*, s. 6, *Sposob proszenia o śmierć szczęśliwą*, s. 126), modlitwy do Matki Boskiej (*Oddanie się Pannie Maryjej ranne*, s. 4, *Modlitwa do Naświetszej Panny o dobre żywota dokończenie*, s. 63, *Wzywianie Panny Przenaświetszej*, s. 147, *Koronka Naświetszej Panny*, s. 124), a także modlitwy do św. Anny (*Modlitwa o św. Annie*, s. 132) i do Anioła Stróża (*Do Anioła Stroża i Patronow*, s. 4).

W tekście przytoczone są również nazwy innych modlitw, zwłaszcza tzw. modlitw codziennych, jak *Ojczy nasz*, *Credo* i *Ave Maria* oraz niewielkiej ilości pieśni i hymnów kościelnych, np. *Te deum laudamus*, *Salve Regina* i *Sub Tuum praesidium*. Jest tu także mowa o różnego rodzaju godzinkach i odmawianiu różańców. Teksty wymienionych wyżej modlitw i pieśni w rękopisie jednak nie zostały umieszczone.

Teksty łacińskie natomiast zawierają zasady prowadzenia życia w domach dla członków różnych stowarzyszeń religijnych (*Exercitii quotidiani*, s. 24-47, *Praxis vitae quotidianae*, s. 15-16), szkicują obraz idealnego duchownego (*Exercitium seu descriptio viri spiritualis*, s. 18-20), mieszczą w sobie opis wzorowego duchownego (*Speculum religiosi*, s. 21-23), zawierają ostrzeżenia przed nałogami oraz popełnianiem grzechów i błędów (*De vitiosis habitibus et consuetudinibus*, s. 52-53, *De ordine in vitiosis habitibus oppugnandis servando*, s. 54, *Monita et cautela ad pugnandum cum vitiis singulariter*, s. 55, *Annotationes. De singularibus vitiis*, s. 76-97, *Vitia singularum actionum*, s. 98-111), również ustalenia regulujące coroczne rekolekcje (*Recollectiones*, s. 48-51), instrukcje do medytacji (*Brevis instructio ad bene meditando*, s. 66-67, *Praxis meditationis faciendae*, s. 68-70, *Tractatus brevis de modo meditando*, s. 72-75) i kilka sentencji ojców kościoła katolickiego (*Sententia doctorum catholicorum*, s. 122).

Teksty łacińskie zawierają więc, po pierwsze, regulamin klasztorny, ustalający dokładny przebieg dnia w klasztorach lub seminariach duchownych w duchu odnowienia religijnego, które zainicjował sobór trydencki (1545-63) i które wprowadziły w życie przede wszystkim nowo założone kongregacje jezuitów i oratorianów. Po drugie, zawierają one wskazówki dotyczące corocznych rekolekcji, przepisanych prawem kościelnym dla zakonników i księży świeckich, które służyły przypuszczalnie za podstawę dla przełożonych zakonów. Po trzecie, łacińskie ustępy zawierają zalecenia odnoszące się do codziennych rozważań i medytacji dla zakonników lub świeckich duchownych. Po czwarte, szkicują one obraz przykładowego duchownego oraz, po piąte, zawierają katalog poważnych uchybień moralnych i występków.

A zatem tekst łaciński zawiera szereg wewnątrzzakonnych zasad i instrukcji służących doskonaleniu moralnemu zakonników i duchownych.

7. Gatunek literacki

W oparciu o wymieniony już katalog Biblioteki Uniwersyteckiej w Salzburgu omawiany rękopis określony został jako *Modlitewnik*, aczkolwiek określenie to jest trafne do zaledwie części twórczości w języku polskim, natomiast całkowicie nie odpowiada zawartości tekstów łacińskich.

Polska część tzw. *Modlitewnika* nie reprezentuje zbioru modlitw we właściwym tego słowa znaczeniu, ale jest raczej kompendium kilku gatunków literatury dewocyjnej, rozumianej jako ogólne pojęcie dla wszystkich utworów traktujących o zagadnieniach wiary, służących rozwojowi spirytualizmu i wspieraniu duszpasterskiemu chrześcijańskiego trybu życia. Zakres literatury dewocyjnej obejmuje, jak wiadomo, ludowe wydania biblii, katechizmy, opisy zasad wiary, książeczki do nabożeństw, modlitewniki, zbiory kazań, żywoty świętych, postylle, poradniki dotyczące prowadzenia życia oraz instrukcje do medytacji (WL, s. 139-140). W polskich tekstach rękopisu zawarto co najmniej pięć rodzajów literatury nabożnej, mianowicie zbiór modlitw, fragment książeczki do nabożeństwa, opis podstaw wiary, fragmentaryczny poradnik życiowy oraz zalecenia medytacyjne. Natomiast inne rodzaje literatury dewocyjnej, jak np. ilustrowane wydania biblii, kazania, żywoty świętych i postylle, nie znalazły odzwierciedlenia w polskich tekstach rękopisu. Wreszcie literaturę odpustową, dość licznie reprezentowaną w polskiej części rękopisu, należy zaklasyfikować jako odrębną dziedzinę piśmiennictwa religijnego.

Część rękopisu, napisana w języku polskim, tylko częściowo odpowiada rozpowszechnionemu w Polsce XVI i XVII wieku typowi modlitewników, kontrreformacyjnych, zawierających zwykle tylko antologię modlitw, pieśni i zasady wiary.

W łacińskiej części tekstu jedynie ustępy medytacyjne i moralizujące mieszczą się w pojęciu literatury dewocyjnej. Do literatury tej bowiem w do-

słownym rozumieniu nie można zaliczyć zawartych przeważnie w łacińskich tekstach regulaminów klasztornych i instrukcji do praktyk duchownych, obowiązujących przede wszystkim zakonników i kleryków - te dają się raczej zaliczyć do fachowej prozy teologicznej.

8. Proza i rym

Rękopis *Modlitewnika* zawiera głównie teksty prozy, jedynie kilka utworów poetyckich wykazuje strukturę rymową, a mianowicie a) przypisany św. Kazimierzowi *Hymn do Naświętszej Panny św. Kazimierza Krolewica Polskiego* (s. 130), b) wiersz p. t. *Żal (?) o mece Pana Jezusa* (s. 133-134), c) poetycka parafraza credo p. n. *Prawidło wiary chrześcijańskiej* (s. 128-129), d) *Akt skruchy* (s. 131-132) i e) *Dziesięcioro Boże Przykazanie* (s. 128).

Owe utwory poetyckie posiadają po części precyzyjną, kunsztowną strukturę rymową, jednakże ich metrum jest na ogół utrzymane niekonsekwentnie. Występujące tu rymy zwykle są rymami gramatycznymi, utworzonymi za pomocą powtórzeń końcówek fleksyjnych z jednakowymi komponentami dźwiękowymi. Dwa spośród pięciu wierszy mają nie tylko rymy końcowe, lecz także pełne artyzmu barokowe rymy wewnętrzne, których istotą jest markowanie granic syntagm.

W przedstawionych tu wierszach użyto przeważnie rymów żeńskich, znacznie rzadziej rymów męskich, przy czym pierwszy i ostatni typ rymu posiada zwykle w co najmniej dwóch sylabach jednakowe komponenty dźwiękowe.

Dwudziestoośmiowersowy hymn maryjny *Hymn do Naświętszej Panny* napisany został piętnastosylabowym trochejem z siedmioma zgłoskami akcentowanymi. Parzysty rym wewnętrzny, który odpowiada drugiej i czwartej zgłosce akcentowanej, tzn. trzeciej i czwartej, względnie siódmej i ósmej sylabie, powoduje cezurę po czwartej i ósmej sylabie. Hymn ten posiada ponadto parzysty rym zewnętrzny, przypadający na siódmą zgłoskę akcentowaną, tzn. w obrębie 14-15 zgłoski. Struktura rymowa tego wiersza wykazuje więc skomplikowane następujące połączenie wewnętrznego i zewnętrznego rymu: a (wewnętrzny) a (wewnętrzny) b (zewnętrzny), c (wewnętrzny) c (wewnętrzny) b (zewnętrzny) itd.

Liczący 25 wersów utwór o Mece Pańskiej napisany jest w dziesięciosylabowych, wolnych, o czterech zgłoskach akcentowanych, jambach i wykazuje parzyste rymy końcowe typu aa bb c itd. W każdym piątym wersie rym parzysty przerywany jest poprzez wyodrębnienie jednego wersu, co prowadzi do podziału wiersza na pięć strof.

Dwudziestodwuwersowe poetyckie credo posiada szesnastosylabowe linie, które dają się podzielić na jedynie nieregularne jamby o sześciu akcentowanych zgłoskach. Średniówka i rym końcowy tworzą rym parzysty typu aa bb cc itd., który z wyjątkiem szóstego wersu, stanowiącego powtórzenie rymu z piątego wersu, doprowadzony został konsekwentnie do końca utworu. Poprzez zastosowanie średniówki w trzeciej zgłosce akcentowanej, tzn. w siódmej i ósmej sylabie, powstaje dokładna cezura w środku wersu.

Trzydziestodwuwersowy *Akt skruchy*, jako 13-zgłoskowiec, napisany w wolnych anapästach o czterech zgłoskach akcentowanych, posiada konsekwentne parzyste rymy końcowe typu aa bb cc itd.

Dziesięciowersowy, nieregularnie i niezdarne rymowany dekalog reprezentuje często występujący typ parzyście rymowanych wersów, z których każdy powinien odpowiadać jednemu przykazaniu (por. Wydra - Rzepka 1984, s. 23). W dekalogu tym trudno doszukać się konsekwentnie utrzymanego metrum, a rym parzysty zawierają jedynie przykazania 1-4 oraz 9-10, pozostałe zaś, a więc 5-8, nie posiadają żadnego rymu. Należy także zaznaczyć, że rozpiętość wersów jest w tym utworze wyjątkowo zróżnicowana, liczba sylab w poszczególnych wersach waha się od trzech do jedenastu, zaś zgłoszek akcentowanych od jednej do czterech.

9. Chronologia

Część rękopisu w języku polskim zawiera wiele wzmianek dotyczących świętych, papieży i wydarzeń z historii kościoła katolickiego, w oparciu o które możliwym jest ustalenie w pewnym przybliżeniu daty powstania tego religijnego utworu.

Wydarzeniem najbliższym daty sporządzenia rękopisu jest niewątpliwie odnotowany tu fakt z historii papieństwa, a mianowicie pontyfikat Urbana VIII (1622-1644; s. 121). Do nieco odleglejszych w czasie wydarzeń z historii kościoła zaliczyć należy odpusty dwóch papieży, Klemensa VIII (1592-1605; s. 126) i Grzegorza XV (1621-1623; s. 136) oraz odpust z r. 1623, którego źródła doszukuje się osoba przepisywająca rękopis w działalności pochodzącej z Hiszpanii błogosławionej Joanny od Krzyża (1481-1554; s. 119-121).

Za jeden z punktów kulminacyjnych kontrreformacji uchodzi dokonana w 1622 r. kanonizacja Florentczyka Filipa Neri (1515-1595), założyciela Oratorium w Rzymie, oraz czterech Hiszpanów, Ignacego Loyoli (1491-1556), twórcy zakonu jezuitów,⁷ Franciszka Ksawerego (1506-1552), współzałożyciela

⁷ Zakon jezuitów został założony w 1534 i zatwierdzony przez papieża w 1540. Do Polski sprowadził jezuitów w 1564 kardynał St. Hozjusz (1504-79), pisarz i działacz kultury, jeden z czołowych przedstawicieli kontrreformacji (SHP, s. 148). W dawnej Rzeczypospolitej w okresie 1564-1773 jezuita stworzyli całą sieć kolegiów jezuickich (Wyczański 1965, s. 369). Swoim

tegoż zakonu, misjonarza w Indiach i Japonii, a także Teresy z Ávila (1515-1582), karmelitanki i mistyczki, oraz Izydora z Madrytu (ok. 1070-1130), patrona rolników.

Filip Neri, działający od 1551 r. jako duszpasterz w Rzymie, skupił wokół siebie grono uczniów, z którymi rozpoczął odprawianie różnego typu nabożeństw dla ludności rzymskiej, stając się zwolna siłą napędową ruchu odnowienia religijnego w Rzymie, a także w kurii rzymskiej. W 1575 r. Kongregacja Oratorianów została założona kanonicznie mocą bulli Grzegorza XIII, zaś w 1577 r. Filip Neri obrany został jej pierwszym przełożonym. Do jego uczniów z najwcześniejszego okresu działalności zaliczyć należy późniejszego kardynała Cezara Baroniusa (1538-1607), wybitnego historyka kościoła i twórcę *Annales ecclesiastici*.⁸

Oratorianie, którzy nazwę swoją otrzymali od pierwszego w Rzymie miejsca modlitw (oratorium), a od nazwiska ich założyciela zwani także filipinami, nie stanowią żadnego zgromadzenia zakonnego, lecz jedynie luźne zgromadzenie duchownych świeckich, związanych wspólnym życiem religijnym, bez obowiązku składania ślubów zakonnych. Kongregacja ta, charakteryzując się intensywnymi praktykami kościelnymi, rozległą działalnością duszpasterską oraz konsekwentnym wychowaniem młodzieży, rozpowszechniła się w okresie XVI-XVIII wieku przede wszystkim we Włoszech i w Hiszpanii, a następnie także w Meksyku, Polsce i Niemczech.⁹

szerokim programem religijnym i kulturalnopolitycznym ogarnęli oni nie tylko zagadnienia kościelne, lecz także problemy ogólnokulturowe, a więc dziedziny wychowania, nauki, sztuki, literatury (LP I, s. 470).

⁸ Praca ta została tłumaczona na wiele języków, m. in. na polski (Kraków 1603) przez Piotra Skargę (1536-1612), działacza kontreformacji, teologa, kaznodzieję i pisarza.

⁹ Zgromadzenia oratorianów założone zostały m. in. w Neapolu w 1586 r., Palermo 1593, Bresce 1598, Seville 1668, Barcelonie 1677 i Mexico City 1697 r. Pierwsze oratoria, założone w Bawarii (Aufhausen, 1695, Monachium, 1707) i Austrii (Wiedeń, 1704) zostały rozwiązane w przeciągu XVIII stulecia. Oratoria francuskie otrzymały w 1611 r. z inicjatywy kardynała Pierre de Bérulle formę centralistycznie zorganizowanej kongregacji umożliwiającej obranie własnej drogi. Pierwsze dwa stulecia działalności oratorianów (1575-1775) określone zostały jako złoty okres w dziejach tego ruchu. W r. 1600 egzystowało jedynie 10 oratoriów, a w 1700 r. już ponad sto, natomiast sto lat później było ich już 150, przy czym sieć tych zgromadzeń rozszerzona została na Portugalie, Amerykę Południową i Indie. Po okresie pewnych niepowodzeń, spowodowanych przez tzw. absolutyzm oświecony, ruch ten otrzymał nowe impulsy rozwojowe dzięki działalności angielskiego kardynała Johna H. Newmana (1801-1890), który założył oratoria w Anglii (por. Addington 1966, s. 40, 78). Aktualnie występują oratorianie w Niemczech, Austrii, Anglii, USA i kilku krajach Ameryki Łacińskiej. Na całym świecie istnieje obecnie łącznie około 65 oratoriów, z których każde stanowi samodzielną jednostkę nie posiadającą władzy zwierzchniej i które razem tworzą jedynie

Do Polski przybyli oratorianie w drugiej połowie XVII stulecia, zakładając swoje pierwsze klasztory w Gostyniu¹⁰(1668; archidiecezja poznańska), Poznaniu (1671) i Studziannie (1674) (por. Addington 1966, s. 63). Oratorianie utworzyli swoją placówkę studziańską w pobliżu miejsca pielgrzymek do Matki Boskiej Studziańskiej (Świętorodzinnej) na Dziewiczej Górze niedaleko wsi i dworu Studzianna (Jaromin 1970, s. 55). W latach rozwoju kultu cudownego obrazu (1670-1776) Studzianna zaliczyła się do głównych świątyń maryjnych w Polsce (Nater s. a., s. 9).

Przytoczone tu fakty z historii kościoła oraz adnotacja sporządzona na rękopisie przez kanonika Krzypeskiego pozwalają wnioskować z dużym prawdopodobieństwem, że rękopis ten powstał w latach 1674-1694, a więc pomiędzy datą założenia zgromadzenia filipinów w Studziannie i datą pozbawienia Krzypeskiego kanonii w Opatowie.

10. Uwagi z historii kościoła

Tekst polski rękopisu zawiera poza tym szereg wskazówek odnoszących się do postaci biblijnych z okresu Męki Pańskiej i odwołuje się do licznych postaci świętych, ojców kościoła zachodniego, papieży i świętych miejsc chrześcijaństwa, przynosi tym samym informacje mogące utworzyć wcale interesujący obraz historii kultury.

Tekst odwołuje się, jak już wspomniano, do Filipa Neri (s. 136), który tak usilnie zabiegał o odnowienie moralności poprzez praktyki religijne, pielgrzymowanie oraz śpiewanie pieśni kościelnych w języku ludowym, i który zaprzyjaźnił się oraz współpracował m. in. z późniejszymi świętymi Ignacym Loyolą, Karolem Boromeuszem i Franciszkiem Salezym.

Domniemana pisarka rękopisu przytacza także włoskiego augustiana-eremity św. Mikołaja z Tolentina (ok. 1245-1305, s. 113), którego grób w miejscowości jego urodzenia stał się znanym miejscem pielgrzymek.

Wymieniony jest tu także św. Kazimierz (1458-1484, s. 130), drugi syn króla polskiego Kazimierza IV Jagiellończyka i Elżbiety Habsburżanki, otoczony czcią patrona Polski i Litwy.

Tekst powołuje się, jak wcześniej zaznaczono, również na liczne postacie z zakonu jezuitów, m.in. na generała zakonu Klaudiusza Acquavivę (1543-1615), cytując jego utwór pt. *De renovatione spiritus* (s. 118). Na tejże stronie

luźną konfederację.

¹⁰ Oratorianie zlecili włoskim architektom Jerzemu (w latach 1675-82) i Janowi (1690-1726) Catenacim oraz P. Ferrarieremu (1726-28) zbudowanie na tzw. Świętej Górze w Gostyniu jednego z najokazalszych w Polsce, barokowych, zwieńczonych kopułą, kościołów na wzór kościoła Santa Maria della Salute w Wenecji; klasztor gostyński wzniesiony został przez P. Ferrariego w latach 1732-36 (por. WEP 4, s. 341).

wyszczególniona została także bliżej nieokreślona praca o nazwie *Skarbnice*,¹¹ która być może odnosi się do *Thesaurus spiritualis Societatis Jesu*.

Ponadto tekst ten dostarcza licznych informacji o najważniejszych, kanonizowanych przedstawicielach europejskiej mistyki, głównie z okresu średniowiecza, którzy wywarli znaczny wpływ na życie duchowe kościoła katolickiego także w nowszych czasach. W szczególności idzie tu o francuskiego cystersa Bernarda z Clairvaux (ok. 1090-1153), na którego kazania *Sermones* powołuje się tekst (s. 118), następnie o flandryjską cysterkę Luitgard z Tongeren (1182-1246, s. 157), znaną z wizji Męki Pańskiej, niemiecką dominikankę Mechthild z Hackeborn (1241-1291, s. 126) i niemiecką cysterkę Gertrudę z Helfty (1256-1302, s. 126), znanych z objawień i wizji Chrystusa, oraz Katarzynę ze Sieny (ok. 1347-1380, s. 151), która zyskała też uznanie jako włoska poetka, i wreszcie hiszpańską karmelitankę i reformatorkę zakonu Teresę z Ávila (1515-1582, s. 136), patronkę Hiszpanii.

Tekst powołuje się dalej na kilku zachodnich ojców i nauczycieli kościoła, m.in. na św. Augustyna (354-430), który zdobył uznanie jako filozof i teolog, i którego autobiograficzna praca *Confessiones* została tu wymieniona (s. 118), następnie papieża św. Grzegorza Wielkiego (ok. 540-604), autora cytowanej pracy *Moralia in Job* (s. 118), a także św. Alberta Wielkiego (ok. 1200-1280), wybitnego niemieckiego badacza przyrody, filozofa i teologa (s. 152).

Jest tu cytowany także średniowieczny żydowski filozof i komentator Pisma Świętego Levi Ben Gerson (1288-1340, s. 118). Rękopis powołuje się ponadto na licznych papieży, w związku z wydanymi przez nich odpustami, a mianowicie na Bonifacego VIII (1294-1303), znanego z żądzy posiadania władzy i obrony nadrzędności papieżstwa nad wszystkimi instytucjami świeckimi (s. 2), na jego następcę Benedykta XI (1303, s. 2), następnie osławionego Aleksandra VI (1492-1503) z domu Borgia (s. 132), Klemensa VIII (1592-1605, s. 126), który w r. 1588 bawił w Polsce jako legat papieski i następnie jako papież zawarł brzeską unię kościelną (1596), Grzegorza XV (1621-1623, s. 136), zajmującego się wewnątrzkościelnymi reformami i kontrreformacją (m. in. rekatolizacją Czech po bitwie pod Białą Górą w r. 1620), a także na Urbana VIII (1623-1644, s. 121), mecenasa nauki i sztuki.

Wydany przez Grzegorza XV w 1622 r. odpust zawiera w punkcie 12 odpuszczenie grzechów dla osób obojga płci, prowadzących życie według reguł i konstytucji zakonnych świętych: Ignacego Loyoli, Franciszka Ksawerego,

¹¹ Być może idzie tu o rozpowszechnioną niemiecką książkę o treści nabożnej p.t. *Seelenschatz (Skarb duszy)*, T. IV, 1675-92, napisaną przez Ch. Scrivera (MEL 8, s. 55)?

Filipa Neri i Teresy z Ávila i należą do oratoriów, kongregacji, zgromadzeń, stowarzyszeń i bractw duchownych wymienionych świętych (s. 139).

Znajdują się tu także odniesienia do nie których uswięconych przez kościół miejsc, a mianowicie bazyliki laterańskiej (s. 2) i kościoła św. Piotra w Rzymie (s. 141), grobu świętego w Jerozolimie (s. 147), grobu św. apostoła Jakuba Starszego w Santiago de Compostela (ibid.) i Scala Santa w Rzymie (s. 149).

Tekst rękopisu odwołuje się ponadto do licznych miejsc w biblii, a mianowicie tekstów z Księgi Mądrości (s. 114), ewangelii św. Jana (ibid.), listu św. Pawła do Filipian (s. 115) i psalmów (s. 115, 149).

11. Źródła tekstu rękopisu

W rękopisie brakuje niemal całkowicie informacji dotyczących przepisanych przez domniemaną zakonnicę źródeł tekstu. Tylko stosunkowo nieliczne miejsca w rękopisie zawierają wskazówki źródłowe lub odnośniki do literatury.

Wykazanie źródeł tekstu jest utrudnione, ponieważ, po pierwsze, rękopis zawiera dość różnorodny materiał i, po drugie, badania nad literaturą religijną i dewocyjną były dotąd mocno zaniedbane.¹² Niedostatek badawczy dotyczy w takim samym stopniu edycji tekstów jak i ich literackiej i historyczno-kulturalnej interpretacji oraz historyczno-językowych badań zabytków o religijnej treści.

Modlitewnik nie obejmuje żadnych przedreformacyjnych (a więc staropolskich) przekazów tekstowych późnego średniowiecza i renesansu. Wykazuje to porównanie rękopisu z najważniejszymi rękopiśmiennymi modlitewnikami z XV i XVI stulecia, jak *Modlitewnik Nawojki* z końca XV wieku, *Modlitewnik siostry Konstancji*, powstały przed 1527 rokiem, *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda* z 1528 roku, *Książeczka do spowiedzi królowny Jadwigi*, sporządzona około 1530 roku, oraz dwa *Modlitewniki Ptaszyckiego*, napisane w latach 1530-1540 lub około połowy XVI (Wydra - Rzepka 1984, s. 34-50), gdzie nie zdołałem stwierdzić jakiegokolwiek całościowej ani też częściowej zgodności tekstów z rękopisem. Wyjątkiem godnym uwagi jest jedynie modlitwa do św. Anny (s. 132), będąca młodszą, leksykalnie i syntaktycznie zmodyfikowaną wersją utworu *De sancta Anna oratio*, którego staropolski tekst napisany został na okładce inkunabułu Joannes Herolt: *Liber discipuli de eruditione Christiani fidelium*, Bazylea po 1485 roku (Wydra - Rzepka 1984, s. 27-28).

Wątpliwym jest, uwzględniając nawet całokształt rozważań historyczno-kościelnych i historyczno-kulturalnych, czy zreformowane piśmiennictwo

¹² Historyczno-językowe badania ograniczają się w zasadzie do Bogurodzicy, kazań świętokrzyskich i gnieźnieńskich, a także do tzw. modlitw codziennych, jak *Ojciec nasz*, *Ave Maria*, *Credo*, *Spowiedź powszechna* i dekalog (por. Karpiuk 1988, s. 103, oraz odnośne dane bibliograficzne zawarte w *Nowym Korbcucie*).

nabożne luteran, kalwinistów i arian mogło służyć jako źródło dla omawianego *Modlitewnika*, pozostającego w zgodności z tradycją oratorianów i jezuitów, którzy skutecznie powstrzymali reformację w Polsce.

Rękopis opatrzony jest prawdopodobnie na kontrreformacyjnych zbiorach modlitw z dojrzałego i późnego okresu baroku, które do tej pory jeszcze nie zostały wydane i przedrukowane.

Część polska rękopisu jest pod względem treści najbardziej zbliżona do kontrreformacyjnego typu książeczki zawierającej modlitwy i pieśni pt. *Harfa duchowna* M. Laterny (wydanie I. Kraków 1585), która do końca XVII wieku doczekała się łącznie 25 wydań. Ta książeczka do nabożeństwa, pomyślana jako reakcja katolików na wydane przez protestantów modlitewniki i śpiewniki, obejmuje tłumaczenia łacińskich, potrydenckich modlitw, a także opracowania wcześniejszych modlitewników z XVI wieku. Tematycznie składa się ona, podobnie jak omawiany rękopis, z modlitw i pieśni na wszystkie dni tygodnia, a więc robocze i świąteczne, licznych pouczeń i rozważań oraz tekstów dotyczących podstaw wiary katolickiej (LP I. s. 340).

Z uwagi na kompilacyjny charakter rękopisu, za wzór posłużyć mu mogły także późniejsze wersje pochodzących z XVI wieku modlitewników typu *Hortuli animae*, zawierających tzw. małe oficja, tzn. godzinki, modlitwy eucharystyczne i maryjne. Najbardziej znany hortulus polski, *Raj duszny*,¹³ którego twórcą jest Biernat z Lublina (wydanie I. Kraków 1513), jest przeróbką książeczki do nabożeństwa w języku łacińskim pt. *Antidotarius animae* M. Saliceta z XV stulecia (Wydra - Rzepka 1984, s. 308). *Raj duszny*, uchodzący za pierwszy zachowany w całości drukowany utwór w języku polskim, został wprawdzie kilkakrotnie wznawiany w XVI wieku, jednakże z tego okresu zachowały się jedynie fragmenty; w całości zachowało się dopiero zmodyfikowane wydanie z 1636 roku (ibid.). Niewielka ilość utworów literatury nabożnej i brak troski o ich należyte przekazanie potomności, wywołane niewątpliwie upadkiem kulturowym Polski w drugiej połowie XVII wieku w wyniku licznych wojen i zatargów ze Szwedami, Kozakami i Turkami, prowadzącymi do zniszczenia w Polsce ośrodków kultury, klasztorów, bibliotek, szkół i drukarni, całkowicie uzasadniały potrzebę sporządzenia rękopisu *Modlitewnika*.

Innymi wreszcie źródłami wchodzącymi w rachubę mogły być także brewiarze tercjarские z XVII wieku, przedstawiające zbiory modlitw na użytek różnych bractw i stowarzyszeń kościelnych oraz śpiewniki (kancjonały) z XVI i XVII

¹³ Odpowiednikiem dla tego utworu jest w literaturze niemieckiej praca J. Geilera z Kaisersbergu p.t. *Der Seelen Paradies (Raj dusz)* z 1510 r. (por. WL, s. 140).

wieku, jak np. *Pieśni katolickie* (Kraków 1621; Wydra - Rzepka 1984, s. 416-417).

Również we współczesnych polskich zbiorach modlitw, jak np. *Modlitewnik Kongregacji Oratorium świętego Filipa Neri w Studziannie* (Stuzianna 1982), *Służmy Bogu* (Wiedeń 1983), *Pan z wami* (Kraków 1971), nie zdołałem stwierdzić obecności tekstów zawartych w omawianym rękopisie.

Zawarte w rękopisie pouczenia zdecydowanie nie bazują na nabożnym utworze pt. *Zachowanie żywota panińskiego* (Kraków 1530), stanowiącym zbiór moralno-obyczajowych porad dla młodych dziewcząt (Wydra - Rzepka 1984, s. 347-348).

Występujące w *Modlitewniku* ustępy dotyczące odpustów są częścią istniejącej w Polsce od XVI wieku literatury odpustowej, mało dotąd zbadanej ze względu na jej niewielką wartość literacką. Literatura odpustowa, której historyczno-kulturowa i folklorystyczna wartość znajduje dzisiaj coraz większe uznanie, istniała przede wszystkim w postaci małych, tanich druków sprzedawanych w miejscowościach odpustowych w dni odpustów na targach. (LP II, s. 63-64).

Teksty łacińskiej części rękopisu oparte są prawdopodobnie na następujących tradycjach i wzorach:

Zalecenia dotyczące codziennych praktyk duchownych i nabożeństw, omyłkowo zwanych *exercitii quotidiani*, w których idzie przede wszystkim o odprawianie modlitw, rachunek sumienia, przyjmowanie komunii, czczenie Matki Bożej i czytanie duchownej literatury, wydają się sięgać bezpośrednio do wczesnej tradycji rzymskiego oratorium.

Wskazówki odnoszące się do rocznych rekolekcji powstały natomiast prawdopodobnie w powiązaniu z uchodzącymi za wzorowe *Exercitia spiritualia* Ignacego Loyoli, którego dewiza w skrócie *A(d) M(aiorem) D(ei) G(loriam)*¹⁴ zdobi początek *Modlitewnika* (s. 2).

Również wskazówki medytacyjne, mające na celu przygotowanie duchowo-religijne kleru, powstały przypuszczalnie w duchu książeczki z egzercycjami św. Ignacego lub późniejszej twórczości jezuitów.

Jest pewne, że pomimo duchowej wspólnoty tradycji jezuitów i oratorianów utwory św. Ignacego lub innych jezuitów nie służyły za bezpośrednią podstawę

¹⁴ W tym brzmieniu dewiza ta występuje także na str. 20, 94, a w nieco rozszerzonej formie: *Ad M.D. G.B(eatis)s(i)mae V(irginis) N(ostrae)*, *Ad M.D. G.B(eati)ss(i)mae V(irginis) M(ariae) N(ostrae)* oraz *A.M.D.G.B(eatae) V(irginis) I(mmaculatae)* na str. 74, 111, 140. Powyższe skróty mogą wskazywać na zgromadzenie angielskich panien (łac. *Institutum Beatae Mariae Virginis, IBMV*), założone w 1609/10 r. przez Angielkę Mary Ward jako kongregacja wychowawcza dla młodzieży żeńskiej i trzymające się dostosowanej do własnych celów reguły jezuickiej (por. Nigg 1986, s. 41).

tekstową dla *Modlitewnika*, co wynika z porównania jego z *Thesaurus spiritualis Societatis Jesu* (wydania Brugia 1897, Watykan 1948).

Zwierzciadło duchownego, regulamin klasztorny i katalog grzechów głównych wydają się wreszcie sięgać także do wewnątrzklasztornego piśmiennictwa oratorianów lub jezuitów.

Wbrew dotychczasowym wywodom omawiany *Modlitewnik* nie ma wyłącznie charakteru filipińskiego, kapłańskiego czy jezuickiego, a raczej jest zbiorem modlitw i podręcznikiem dla siostr-zakonnicek. *Modlitewnik* powołuje się bowiem na śluby zakonne (s. 113) i celę klasztorną (por. *De cellae custodia*, s. 27), nieznaną filipinom, nie przytacza natomiast ani tzw. *Złoty myśli św. Filipa*, ani też filipińskiego *Dyrektorium* oraz nie zawiera żadnej modlitwy do kanonizowanego założyciela kongregacji lub do Matki Boskiej Studziańskiej. Wiadomo też, że zarówno filipini jak i jezuiti nie posiadają żeńskiej galezi filipinek, względnie jezuitek. Być może badany *Modlitewnik* został sporządzony w byłym klasztorze benedyktynek w Sandomierzu lub w klasztorze dominikanek, znajdującym się w owym czasie prawdopodobnie w Górze Kalwarii.

Badany *Modlitewnik* powstał więc prawdopodobnie w jakimś klasztorze żeńskim i dostał się potem w ręce wspomnianego kanonika opatowskiego a późniejszego filipina studziańskiego W. K. Krzypeskiego. Po jego śmierci w 1708 r. włączono *Modlitewnik* do biblioteki klasztornej w Studziannie i tam zapewne pozostał aż do kasaty zgromadzenia przez rząd carski w latach 1864-65. Studziańska biblioteka została przewieziona do biblioteki diecezjalnej w Sandomierzu (Jaromin 1970, s. 79). Zginęły wtedy 32 rękopisy (ibid.). Do zaginionych mógł należeć i nasz *Modlitewnik*. O kolejnych losach rękopisu nic pewnego już nie wiadomo.

Brak definitywnych ustaleń dotyczących podstaw źródłowych rękopisu *Modlitewnika*, jak i niedostatek informacji o osobie przepisującej teksty uzasadniają niewątpliwą potrzebę dalszych dociekań w tym zakresie.

12. Zamierzenia edytorskie

Zaplanowana monografia dotycząca odnalezionego rękopisu powinna obejmować reprodukcję polskiego tekstu zabytku, jego transliterację i transkrypcję, indeks słów i form wyrazowych oraz rzeczowy i językowy komentarz. Edycja przeprowadzona zostanie według *Zasad wydawania tekstów staropolskich* (Wrocław 1955).

Bibliografia:

- ADDINGTON, R.: *The Idea of the Oratory*. London 1966.
- BASTRZYKOWSKI, A.: *Kolegiata św. Marcina w Opatowie i jej kapituła*. Ostrowiec 1948.
- BUDKA, W.: (Ed.) *Papiernie w Polsce XVI wieku*. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1971.
- JAROMIN, H.: *Zarys historii Kongregacji Oratorium Św. Filipa Neri w Polsce*. - *Nasza Przeszłość*, XXXII, Kraków 1970, s. 5-144.
- JUNGREITHMAYR, A.: *Die Handschriftensammlung der Universitätsbibliothek Salzburg (Diss., Maschinschrift)*. Salzburg 1986.
- KARPLUK, M.: *Ze studiów nad językiem modlitw staropolskich: Godzinki*. - Karpluk M., Sambor J. (Ed.): *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*. Lublin 1988, s. 103-132.
- NATER, W.: *Sanktuarium Matki Boskiej Świętorodzinnej w Studziannie - Poświętnem w diecezji sandomierskiej*. Studzianna s.a.
- NIGG, W.: *Mary Ward. Założycielka angielskich panien (Tłum. z niem.)*. Opole 1986.
- STURM, H.: *Unsere Schrift. Einführung in die Entwicklung ihrer Stilformen*. Neustadt an der Aisch 1961.
- WYCZAŃSKI, A.: *Polska - Rzeczpospolitą Szlachecką 1454-1764*. Warszawa 1965.
- WYDRA, W., RZEPKA, W. R.: (Ed.) *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1984.

Skróty:

- CMUS - *Catalogue of Manuscripts in Universitätsbibliothek Salzburg*. (Maschinschrift). Salzburg 1925.
- LP - *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*. T. I-II. Warszawa 1984-85.
- MEL - *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*: Wyd. IX. Mannheim - Wien - Zürich 1971-79.
- S 1914 - *Schematismus für das K. u. K. Heer und für die K. u. K. Kriegsmarine für 1914*. Wien.
- S 1937 - *Schematismus für das Österreichische Bundesheer und die Bundesheeresverwaltung*. Wien.
- SHP - *Słownik historii Polski*. Wyd. VI. Warszawa 1973.
- WEP - *Wielka Encyklopedia Powszechna*. T. I-XII. Warszawa 1962-69.
- WL - *Träger C. (Ed.): Wörterbuch der Literaturwissenschaft*. Leipzig 1986.